

Moviments, associacionisme i educació juvenil entre el vuit-cents i els primers anys del nou-cents*

Antonio Santoni Rugiu

Universitat de Florència

La descoberta del jove o de l'infant?

Abans de tot he d'avançar que aquesta meua intervenció de caràcter històric (més precisament, historicosocial) no té sinó la pretensió d'oferir alguna consideració o, més ben dit, el meu punt de vista sobre la qüestió, i —és de desitjar— de suscitar unes quantes reflexions en qui escolta, tant se val si en sentit contrari o divergent al de les meves paraules. No pretén en absolut, doncs, exhaurir el tema perquè és prou complex i bigarrat, ni tampoc traçar una reconstrucció històrica que n'abasti els filons més importants, atès que va més enllà d'una qüestió només referent a l'evolució educativa, sobretot perquè comprèn dos segles tan frenèticament —si em passeu el terme— agitats i canviants com els que a penes hem deixat enrere. Dit això, puc encetar el meu discurs. En els primeríssims anys del segle XX una autora sueca, Ellen Key, publicà un llibre de títol suggestiu: *El segle de l'infant*. Al cap de poc aparegué *La descoberta de l'infant* de Maria Montessori, de títol igualment transparent. Ambdós llibres tingueren gran èxit arreu i generaren el difús convenciment que aquell segle nounat hauria emprès d'una vegada el coneixement de la realitat dels infants i el reconeixement dels seus drets, sobretot eliminant l'explotació laboral i atenuant la discriminació social que perjudicava els menors de

* Text original en italià. Ponència presentada pel professor Santoni al simposi "Associacionisme juvenil, educació i socialització al segle XX". Novembre de 2002. Traducció de Toni Casals Guàrdia.

baixa condició socioeconòmica. En definitiva, quasi fonent els títols dels dos *best-sellers*, el nou-cents s’anunciava com finalment l’era de la descoberta i del ple reconeixement de la infància des de totes les vessants. Però si sotmetem aquesta convicció a una anàlisi una mica aprofundida, de seguida podem posar-la en discussió. Efectivament, situar la primera descoberta de la infància tot just a la primèria del segle XX a penes conclòs, significa retardar-la uns cent cinquanta anys, si no més (segons la tesi de Philippe Ariès en *L’enfant et l’éducation familiare sous l’ancien régime*). Si “descobrir” la infància vol dir considerar l’edat que va del naixement a la pubertat com una edat que comprèn subjectes socials distints tant en l’àmbit públic com en el privat, no es pot negar que tal descoberta havia tingut l’inici a mitjan segle XVIII i s’havia perfeccionat a la primera meitat del segle següent. L’ús cada cop més freqüent de nens i nenes (la “descoberta” de la infantesa femenina fou un fet encara més clamorós) en el treball extrafamiliar, sobretot en les manufactures, en la mineria i després en les fàbriques de vapor, i tot seguit en les moltes activitats del sector terciari incrementat per l’expansió productiva i l’eixamplament creixent dels tràfics, no es produí sinó pel fet que la mà d’obra infantil —encara més que la femenina, constituïda per les mares i les germanes grans— comportava salaris més baixos, fins a nivells veritablement indecents; per no parlar de l’elevada mortalitat causada pels horaris i per les feines inhumanes encarregades a aquells petits. Problemes, tots ells, que havien atret l’atenció dels filantrops, dels filòsofs i moralistes, dels religiosos i dels publicistes, tot i que amb judicis sovint oposats.

La primera meitat del segle XIX havia estat també el moment en què havien desaparegut definitivament les últimes traces del règim d’origen medieval de les corporacions d’arts i oficis (els gremis), al qual havia estat confiada en els segles precedents —si bé la història de la pedagogia i de l’educació ignoren quasi del tot aquest important fenomen— la formació de la major part dels nens del poble a través de la pedagogia d’“aprendre fent-ho”, que no consistia solament en un ensinistrament per a una producció més o menys destra o perfeccionada, des de l’arquitectura i la pintura fins als oficis més humils, sinó també en un procés d’aculturació antropològica mitjançant una lenta adquisició d’un conjunt de nocions i conceptes així com d’hàbits de comportament i de trames ideològiques típiques de la societat de l’època i de cadascuna de les específiques subcultures artesanals. Abans de l’adveniment de la indústria, l’artesanat era un fenomen present en les petites i grans ciutats: en canvi, al camp, l’organització socioeconòmica i la cultura dels vilatans eren, ja se sap, ben diferents, notablement estàtics en comparació amb el dinamisme de la manufactura (i amb la indústria ho esdevindran molt més). Amb la crisi final del règim gremial i, per tant, de la seva capacitat formativa, s’advertí un buit profund en l’educació popular: el nombre dels nens formats en els “tallers” artesans de tot tipus i nivell era molt superior al dels coetanis que es formaven als

bancs de les escoles. Buit que s'agreuja en gran manera si es pensa en el contemporani trastorn sobtat del teixit familiar ja en la primera fase manufacturera de la revolució industrial, teixit no poc sovint ja desmembrat o, si més no, sotmès a la dura prova de l'abandó del camp i de l'anada cap als centres urbans on es desenvolupava impetuosa la indústria a vapor. Com que quasi sempre era viscuda pels més joves, mentre els grans sovint restaven al camp, aquella aventura també es pot veure com el primer moment històric en què la joventut en massa (i no solament mascla, n'hi ha prou de pensar en les joves mares atabalades amb els seus propis nois sense ja l'ajut material i moral de les mares i de les altres dones de la família patriarcal o del veïnat), a través d'una prova tan dura feta de patiments i d'injustícies, s'endurí i adquirí coneixement i autonomia. Com se sol dir, no hi ha mal que per bé no vingui.

Cal també subratllar la important novetat de la participació femenina en aquell fenomen: tantes nenes, de vegades ja abans dels deu anys, en comptes —però sovint a més a més— de les feines domèstiques, sortiren de casa per anar a treballar a la fàbrica. No havia passat mai res semblant abans, perquè en el règim gremial les dones no hi eren admeses (només les vídues d'un mestre artesà en certs casos podien mantenir el títol que havia estat del marit, però tan sols nominalment, a tall honorífic o per a la tutela d'una eventual herència) i, així, restaven en gran part lligades a les parets domèstiques, primer paternes i després maritals, durant tota la vida. En definitiva, quan els coetanis mascles feien l'aprenentatge artesanal, les nenes s'estaven a casa i allà s'iniciava, es desenvolupava i s'acabava llur camí formatiu, com un exemple de veritable i particular educació contínua. Serà la societat industrial que les emanciparà, parcialment, de casa, sovint a un preu car. I com que en la societat industrial les dones obreres o, en tot cas, les dones que treballaven fora de casa eren sobretot, és clar, les més joves, d'aquell moment en endavant caldrà també incloure en el mateix concepte de joventut el component treballador femení, amb un pes com més va més creixent. El moviment de les sufragistes que a la Gran Bretanya a la segona meitat del vuit-cents reivindicaren el dret de vot per al seu sexe, i les joves dones que guiaran les primeres vagues parisenques de bugaderes, en seran una prova. Així, nois però també noies criden fins a un cert punt l'atenció com a treballadors precoços, pagats amb salaris sovint irrisoris o desgraciadament objecte de maltractaments i explotació.

Neix l'associacionisme juvenil

Ja vers la meitat del segle XIX la infància és del tot descoberta, en el sentit que el món coneix bé el paper important —per bé i per mal— que aleshores desenvolupava o suportava en la societat. Quan després s'arriba al llindar del segle XX la

nova edat “descoberta” ja no és la infància, sinó l’adolescència i la joventut. Fins llavors, els joves, encara que estiguessin a punt d’arribar a la majoria d’edat i, per tant, d’assumir el ple reconeixement com a membres actius de la societat, eren considerats només crisàlides d’adults, gairebé ciutadans encara en formació fins que no haguessin arribat almenys a l’“edat major” prevista en les lleis. Fossin de família rural, obrera, comerciant o empleada, no es distingien encara dels més grans segons les característiques i necessitats de les etapes de l’edat evolutiva, que eren encara ignorades o si més no negligides, ni els estudiosos de la psicologia o de la pedagogia no havien individuat quins drets i deures corresponien a cadascuna de les etapes del creixement. (La psicologia de l’edat evolutiva pren cos pròpiament a inicis del nou-cents.) A més, entre la descoberta de la infància i la posterior descoberta de la joventut es pot trobar una altra diferència: la primera descoberta, com a protagonistes i víctimes, considerarà sobretot els fills del poble, com hem vist; la segona considerarà, més que d’altres, els plançons de la burgesia que havien pogut permetre’s una instrucció mitjana i probablement, després, universitària. Els coetanis proletaris, en canvi, no solament eren privats d’aquella instrucció de forma parcial o total, sinó que s’inserien en el treball precoçment, sovint abans de la pubertat, i aquesta era una raó de més perquè fossin a partir d’aquell moment equiparats als adults, almenys en les feines si no en el salari. Per contra, els “fills de papà” que anaven a escola en comptes d’anar a “fatigar” (*faticare*, com aleshores se’n deia a Itàlia d’anar a treballar amb les mans) no solament acabaven els estudis més tard, sinó que acostumaven a gaudir després d’una mena d’interregne, pagat per la família, entre aquest final dels estudis i el compromís ocupacional, interregne que fins al set-cents els joves benestants esmerçaven en viatges per Europa per “guanyar experiències” de diversos gèneres. A més, llur privilegiada condició de no haver de “fatigar” per menjar els permetia d’actuar aviat en la societat com a subjectes particulars que engegaven iniciatives a vegades obertament oposades a les posicions dels seus mateixos pares. Els joves proletaris, en canvi, no es distingien dels seus pares perquè posaven en joc les mateixes reivindicacions. I no es pot oblidar que, entre aquells joves dels dos nivells socials, ja hi havia, poca però bastant significativa, presència femenina.

Cap a la fi del vuit-cents, grups cada cop més nombrosos de joves, quasi sempre burgesos, s’associaven per afirmar una pròpia visió del món. El fenomen fou particularment viu a Alemanya, on el règim militarpaternalista de mà fèrria de Bismarck i l’impetuós desenvolupament industrial de finals de segle eren mal tolerats per una part de la joventut, encara nodrida de suggestions romàntiques (llibertat de l’esperit, apartament de la banalitat de la vida quotidiana, primacia d’allò bell, culte a la natura idealitzada i incontaminada, etc.) i impassible als afalacs del nou benestar econòmic. Ni suportava el clima de rigor militarista que respirava fins i

tot fora de les casernes. Així, per exemple, una de les primeres manifestacions juvenils va protestar contra el decret governatiu que imposava als docents i als estudiants de dur un uniforme escolar, com si l'escola fos una caserna. Foren els primers senyals d'una contestació de la joventut burgesa, per tant en gran part estudiantil, que es revifarà més cops en el segle següent fins a culminar més tard amb la gran contestació estudiantil dels anys entorn del 1968. Aquells joves, doncs, ja durant el vuit-cents protestaven contra el model economicosocial dominant i no pas en un moment de crisi, sinó fins i tot quan aquest model donava prou de si per augmentar el benestar general, quasi com una contestació als principis i no a les condicions materials.

És l'experiència la que educa

I els joves proletaris? També ells protestaven i lluitaven contra el model de desenvolupament socioeconòmic, però per raons ben diferents i en tot cas no com a joves, sinó, com ja hem dit, com a part integrant dels treballadors adults en lluita, *juntament amb* i no *contra* els propis pares, com feien els coetanis burgesos. Efectivament, els mateixos fills de la burgesia benestant que estava obtenint d'aquell desenvolupament el més gran benefici, rebutjaren la vida en família perquè només s'hi parlava de pèrdues i guanys, rebutjaren la ciutat perquè el fum de les fàbriques la infectaven i la brutícia dels nous barris obrers l'envilien, i retornaren al camp per viure enmig de la natura encara verge: un dels primers moviments juvenils alemanys s'anomenà justament *Zurück zur Natur!* ("Retorn a la natura!", precursors dels motius desenvolupats per Verdi i pels ecologistes d'avui), altres "Exploradors dels camins no trepitjats", "Ocells errants". I, més endavant, les "Cases d'educació al camp" de Lietz i altres. Aquests moviments tingueren no pas poca influència en la pedagogia alemanya, influència evident en les escoles neoromàntiques i llibertàries de Bremen i d'Hamburg, que reprengueren molt de la idea de Schiller del viure com a recerca contínua de la individual realització estètica i de la sublimació espiritual, idea antitètica de l'ideal d'un món orientat només cap als diners i al poder politicoeconòmic. Als joves alemanys s'afegiren aviat els britànics (però, com sempre, amb una inspiració menys romàntica, més pragmàtica); també la Gran Bretanya, que havia precedit Alemanya en la industrialització, estava sortint de la grisa i una mica sufocant era victoriana, tota altra cosa que oberta als desitjos de canvi dels joves. I la reformulació pedagògica, ultra els *boy scouts* dels quals parlaré de seguida, es donà també a la Gran Bretanya amb l'escola de Cecil Ried a Abbotsholme i posteriorment les de A.S. Neill a Summerhill i la de Bertrand Russell i de la seva muller Vera Black a Beacon Hill, i al-

tres. També a la Gran Bretanya l'atenció ara s'havia desplaçat de la infància a la joventut, cosa que donava lloc a un conflicte generacional més marcat que de costum perquè el segle XIX havia vist canvis molt ràpids i profunds en els models de vida, contraposats als dels pares, que miraven de mantenir en la família i en les noves institucions formatives (l'escola al capdavant) els tradicionals mètodes educatius autoritaris i pretenien comprometre els fills a seguir les mateixes opcions culturals, educatives i professionals. Molts joves, en canvi, cercant autonomia i no submissió, innovació i no conservació, veien el progrés en una direcció ben diferent de la dels pares.

Els poders públics, de primer sorpresos per aquelles revoltes juvenils fins i tot entre les files de les classes socials mitjanes-altes, és a dir, la futura classe dirigent, intentaren reaccionar adoptant contramesures oportunes. I, vist que la repressió no era suficient perquè aquelles protestes juvenils derivaven de les noves exigències dels temps i, per tant, en bona part eren objectivament justificades i s'haurien repetit de totes maneres, optaren per acostar-se als joves amb iniciatives que poguessin ser vigilades des de dalt per mantenir-les dins d'uns límits que no entressin en conflicte obert amb la ideologia i la política oficials. Exemple típic d'això és els dels *boy scouts* de Baden Powell, que reprengueren molts motius dels moviments pedagògics innovadors del moviment de la *New Education*: la superació de l'educació autoritària i dels càstigs corporals (a la Gran Bratanya l'ús del fuet era pràctica comuna en les institucions formatives fins a primers del nou-cents), el desenvolupament de l'autodisciplina i de l'autònoma responsabilitat juvenil, afegint-hi el culte a la natura, la solidaritat comunitària, etc. Així com als inicis del vuit-cents s'havien rumiat solucions per atenuar en la infància l'impacte de la naixent societat industrial (jardins d'infància i asils, escoles populars primàries, orfenats, etc.), més o menys al cap de cent anys se cercà en certa mesura de donar resposta a les noves necessitats de l'adolescència i de la joventut. Com fou d'encertat en aquell moment el projecte de Baden Powell ho testimoniaren aviat la seva ràpida difusió per tot el món occidental, fins i tot a l'altra banda de l'oceà. L'exgeneral de l'exèrcit de Sa Majestat, amb una mentalitat bastant flexible per a un militar de l'època, intuï que el model educatiu tradicional era ja caduc, que en la societat moderna l'educació dels nois i de les noies (els *scouts* efectivament també acceptaven, malgrat els escandalitzats conservadors benpensants, les *girl scouts*) no podia esgotar-se en el clos de la família o en l'escola de motlle antic, el model de la qual sens dubte havia quedat endarrerit respecte a la tan vasta i veloç evolució d'un segle que havia vist la locomotora i les naus a vapor, el telègraf, els primers automòbils esbufegants i, des de feia poc, també l'aeroplà, per no esmentar altres meravelles. La formació de les noves generacions havia de ser completada també —i, potser, sobretot— amb experiències de vida organitzades durant el temps lliure de l'estudi i dels deures

familiars, a fi de desenvolupar en els joves dels dos sexes la capacitat d'autonomia de judici i d'acció i, alhora, el sentit del grup, de la fraternitat, de la solidaritat i de la iniciativa per resoldre les dificultats quotidianes.

Joventut entre dictadura i democràcia

Cal també recordar que la mobilitat social, o sigui la possibilitat de promoure's socialment, així com temps enrere hauria estat del tot impensable, a conseqüència de la revolució industrial (sobretot en la seva segona fase) engreixava contínuament els rengles de la burgesia amb l'arribada de joves provinents del proletariat en ascens, de la mateixa manera que el cos estudiantil, en menor mesura també l'universitari, ja no es podia dir compost únicament de l'elit dels fills mascles dels rics i de la classe alta. Totes aquestes novetats rellevants feren necessari prendre nota que per primer cop en la història *la joventut es presentava com una força en certa manera autònoma, sorgida d'un moviment social ja no insignificant*. Amb les seves intervencions les autoritats assajaren de resoldre el problema d'encarrilar i adreçar la força explosiva de la protesta dels joves descontents a través d'objectius compatibles amb una vida social ordenada, oberta a les noves solucions, que no capginessin, tanmateix, la jerarquia establerta entre les classes socials, que no reneguessin dels valors tradicionals. I a propòsit dels valors cal recordar que l'Església romana, sempre molt interessada en l'educació de les noves generacions, a la Gran Bretanya l'any 1905 ja contraposa als *scouts* laics (i, segons alguns, derivats dels ideals maçònics) de Baden Powell una associació homòloga catòlica, dependent de l'autoritat eclesial. Al cap d'uns quants anys el pontífex aprovava la constitució a tot el món dels Exploradors catòlics, que, més endavant, en els països llatins mantingueren una forta competència amb els laics. Totes aquestes lliures associacions juvenils es dedicaven a l'ocupació del temps lliure principalment dels adolescents i dels joves (els segons, com a guies o caps, efectuaven una mena de mutu ensenyament envers els més joves, sobretot a través de l'exemple i de l'exercici en comú). L'ocupació del temps lliure —la “tercera via” educativa, l'anomenà Baden Powell—, fins llavors confiada exclusivament a la família o a les activitats promogudes per l'Església, passava ara a mans dels mateixos joves interessats.

Vingué aviat la tempesta de la Primera Guerra Mundial (1914-1918), que, després de quasi un lustre de conflicte armat, deixà una Europa empobrida i inquieta, tant entre els vençuts com entre els vencedors. El problema juvenil postbèl·lic era ara més ardu a causa de la situació dels joves que tornaven de les trinxeres i reivindicaven una reinserció privilegiada en la vida laboral i social com a rescabament de les greus privacions i sovint dels danys físics suportats durant els llargs

anys de guerra. És justament traient profit d'aquest descontentament juvenil que en la Itàlia de 1919 el Partit Nacional Feixista (PNF) de Mussolini s'obrirà camí cap al poder, conquerint la tardor del 1922 i mantingut durant més de vint anys. La naturalesa prevalentment juvenil del partit de Mussolini quedava testimoniada en l'himne oficial, que entonava "*Gioinezza, giovinezza / primavera di bellezza (...)*" ("Joventut, joventut, / primavera de bellesa ..."). Una altra prova concreta d'aquest caràcter fou la precoç formació dels Grups Universitaris Feixistes (GUF) i, el 1926, de l'Obra Nacional Balilla (ONB), que recollia les noves generacions d'ambdós sexes d'entre 8 i 18 anys d'edat (Balilla i Petites Italianes fins a 14 anys; Avantguardistes i Joves Italianes fins a 18 —a partir de 1936 acull també els infants de 6 a 8 anys, anomenats Fills de la Lloba, i els Joves Feixistes i les Joves Feixistes fins a 21, edat en què s'obtenia el carnet de feixista—), amb propòsits i objectius diversos, però sobretot per a la formació civil i premilitar típica del model mussolinià, en definitiva per preparar homes i dones autènticament feixistes.

L'ONB fou la primera gran organització juvenil oficial del món (a part de l'associació juvenil catòlica) promoguda i regida com a institució estatal (formalment era una branca del Ministeri d'Educació Nacional però de fet estava sota l'ègida del PNF). Mussolini intuï abans que altres governants la importància del component juvenil en la societat moderna i intentà dedicar-hi unes estructures que fossin un instrument de control i de consens. Indubtablement aquell projecte, sustentat amb afany i amb mà dictatorial, tingué un cert èxit. Sens dubte fou ben acollit l'interclassisme en què l'ONB s'inspirava i que no solament consentia al fill de l'obrер d'anar colze a colze amb el fill del metge o del dirigent del partit (això ja es podia donar als bancs de l'escola), sinó que —per reportar-ne un sol exemple— feia portar els guants blancs, component obligatori de l'uniforme: veure amb guants blancs el fill o la filla al costat dels fills del metge, de l'advocat o de l'alt funcionari, impressionava favorablement molts pares proletaris. Fou una de les troballes de Mussolini per "acostar-se al poble". Sobre l'uniforme, algunes resistències venien de les interessades, sobretot de les Joves Italianes i després Joves Feixistes, no totes ben còmodes amb un uniforme que recordava massa el militar i, per tant, era vist com a contrari a les formes típicament femenines, a la gràcia i dolçor de les dones. Però, tot i el cert èxit de l'ONB, la seva eficàcia pedagògica fou bastant deficient: se'n tingué la prova durant la Segona Guerra Mundial, quan es palpà de ben a prop que les joves generacions crescudes i educades sota el feixisme no mostraven pas ni més patriotisme ni més esperit combatiu que la generació precedent durant la Primera Guerra Mundial, generació que no havia tingut tants anys de formació patriòtica i bèl·lica a l'esquena.

La joventut en la societat mediàtica

El model feixista de l'ONB fou reprès pels nazis a Alemanya després d'assumir el poder l'any 1933 a través de l'organització de la *Hitlerjugend*, la Joventut Hitleriana, que, a diferència del feixisme —més inclinat al compromís amb la tradició—, marcà aviat l'absoluta assumpció que tota l'educació, des de dins la família i continuant a l'escola i en la vida social, era un fet eminentment polític i que, per tant, havia d'estar totalment sota el rígid control de l'Estat nazi. Hitler, a diferència del que havia fet Mussolini amb el concordat de 1929, no buscà l'entesa amb l'Església, sinó que mirà d'infondre en els joves una mena de misticisme pagà que s'adeia bé amb la idea de la primacia de la raça ària i de l'eliminació de les altres. La joventut alemanya de l'època fou vetllada pel nazisme amb una particular atenció pedagògica com la primera generació que, en les intencions de Hitler, hauria hagut de començar a fer realitat la millora de la raça germànica. També en matèria sexual el nazisme adoptà posicions singulars: no solament les noies alemanyes havien d'estudiar separades dels nois fins a la universitat, sinó que el seu pla d'estudis havia de ser ben diferent. És conegut que, més endavant, fins i tot el règim franquista configurà les organitzacions juvenils segons un model que s'assemblava més al de Mussolini que al de Hitler, atesa la més gran afinitat des de diversos punts de vista entre aquests dos països llatins amb dictadura, i tenint en compte la importància ja molt assenyalada del magisteri eclesiàstic tant a Itàlia com a Espanya. Però no vull, com se sol dir, portar vasos a Samos: de segur que els col·legues espanyols podran parlar de la joventut sota Franco molt més i molt millor que jo.

La fi de la Segona Guerra Mundial a Itàlia i Alemanya va interrompre bruscament la formació juvenil dirigida directament per l'Estat segons les directrius del partit únic al poder. Però no per això la formació de les edats més verdes fou consagrada del tot novament a les tradicionals agències educatives: família, església, escola. Al contrari: sota la forma de lliure iniciativa educativa, els espais fomatius del temps lliure juvenil s'eixamplaren, d'acord amb la finalitat general de l'expansió dels consums, sobretot els recreatius, esportius i estètics en general; és a dir, amb l'empenta de l'*affluent society*, del model de societat "fluent" i "opulenta", ja anunciada en els anys seixanta per John Galbraith. D'altra banda, l'espai creixent destinat a la fruïció del temps lliure com a relaxament de l'estrès de la vida moderna, però sobretot com a experiència de vida que enriqueix emotivament i intel·lectualment, es reprengué amb l'assumpció de tots els moviments educatius del noucents, ajuntant Baden Powell, la *New Education* europea i John Dewey i sequaços als Estats Units, sense excloure ni tan sols els educadors totalitaris: allò que en el món modern principalment resulta capaç de formar, a part de l'estudi individual

i potser més i tot, és l'experiència de vida en les seves diverses formes, viscuda en grups de coetanis, i molt millor si són l'expressió d'un lliure associacionisme.

Però de l'última postguerra ençà el concepte de temps lliure com a factor educatiu (fins i tot inconscientment) “útil i divertit”, com es va dir en una època, ha esdevingut més articulat i complex per factors nous i diversos, en primer lloc per la influència preponderant dels mitjans de comunicació de massa, la televisió al capdavant, que s'haurien convertit, segons alguns autors, en els Grans Educadors, per bé i per mal, dels nostres temps. Per no parlar de les experiències virtuals d'internet, dels efectes diversos de la globalització, de la multiplicitat de les relacions “en xarxa” i “en temps real” de què disposen avui els joves a desgrat de les distàncies i dels fusos horaris. Tot plegat traça un quadre que presenta d'entrada peculiaritats molts diverses, fruit d'una gènesi comuna però ja molt allunyades de la situació formativa de la joventut de la fi del vuit-cents i de la primera meitat del nou-cents, i que per això mereixeria un discurs específic que fugís de les reflexions —potser insuficients— que heu tingut la paciència d'escoltar.